

T. M . U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN : 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

The Role of Proverbs in Textual Criticism: The Case of Sa'di's Verses

Tahmine Atae Kachuee⁻¹

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Farhangistan of Persian Language and Literature, Tehran, Iran.

Received: 07/02/2020

Accepted: 16/10/2020

- Corresponding Author's E-mail:
tahmineh_ataei@yahoo.com

Abstract

In textual criticism, it is necessary to pay attention to side sources and sometimes books of proverbs. Depending on the content and the main form of the proverbs, the editor can remove some of the ambiguities of the classical texts. Gradually, the use of these proverbs becomes more limited and turn into vague expressions for the scribes so that they may change them. For example, the phrase of "Shomar e khâne be bâzâr râst nemlayad" (The counting of the house is not acceptable in the Bazar) is an ancient proverb, which means "Not matching a person's account at home with what he encounters in the market". This proverb at least has been used in Persian poetry and prose from the 5th century, and in our time, it has been used in Tajik Persian works. Sa'adi has used this proverb in the one of the verses of his Odes, but for the scribes of Sa'di's Divan, it was not a familiar phrase, and hence, in most manuscripts and in all available editions of Divan and Odes, "arz e jame" (length of the clothes) has been distorted to the "arz e khane" (the length of the house). Most of the commentators of Sa'adi's Odes have trusted the text without paying attention to its transformation and distortion. They have interpreted the verse in such a way that it does not relate to Sa'adi's thought. In this article, the correct form of the Sa'di's verse has been presented relying on some of the manuscripts of Sa'di's Divan and the background and meaning of this proverb.

Keywords: Meters in Persian poetry; Rubayi meters; meters of Iranian oral and folk poetry.

T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

Research Background

In this article, some distorted examples have been mentioned in the literary texts. For example, in the articles "The correction of some verses in Sana'as Hadiqa using Farhang-e jahângîrî", "Pey e Írân gereftan va rân e gurân xordan", "The Necessity of re-correcting Katebi Neishaburi's Divan of Odes" (Khosravi, 2014, pp. 346-347; Harandi, 2018, pp. 99- 113; Bashiri et al., 2018, pp. 85-113), there are some evidence to show that the conversion and distortion of a proverb has taken the text away from its original form.

Aims, questions, and assumptions

The proverbs are one of the side sources that are effective in textual criticism. Sometimes, the proverbs have been changed due to the unfamiliarity of the scribes, but according to their prevalence in literary texts, the correct form of that text can be found.

To this aim, the following research questions are raised:

1. How do factors such as neglecting the meaning and ignoring proverbs have distorted the text?
2. How does investigating the use of proverbs in literary texts help the editor to edit the text?
3. How commentators' trust in correcting the meaning of proverbs written in some edited texts had diverted their minds from the original form of the text?

Discussion

In the study of classical texts, we find that the change and conversion of the proverb has sometimes taken the text away from its correct form. In this article, we have chosen a verse of Sa'di as an example to show that neglecting the proverb *fShomar e khâne be bâzâr râst nemâiyad*" has caused ambiguity in the meaning of the verse. As in some manuscripts and all editions of Odes, *farz e jame* has been changed to " *arz e khane*" (Foroughi, 2007, p. 469; Yousefi, 2006, p. 19)

Searching this proverb in the classical texts, we found its other forms and mentioned its meaning and application in the literary texts,

T. M .U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN : 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

and showed that how researchers' trust in the Foroughi's edition of Sa'di's Odes prevented their minds from grasping the correct meaning of the verse and led to its misinterpretation and explanation.

The findings show that this proverb has been prevalent in Persian poetry and prose since, at least, the fifth century, and in texts such as Manouchehri Damghani's *Divan* (2006, p. 20), *Nafsat ol- Masdoor* (Zaidari Nesavi, 2002, p. 100) and *Rouh-ol-Arvah* (Samani, 2010, p. 538) and in our time has also been used in Tajik Persian works (also see Dekhoda, 1984, 2/953; Zolfaghari, 2010, 1/834).

Conclusion

In textual criticism, it is necessary to pay attention to side sources. For example, the study of a hemistich of Sa'di's Odes and the commentators' descriptions of that verse clearly shows that due to the inaccuracy of the text, even the most meticulous scholars have misunderstood the meaning of the verse. The confidence in Foroughi's correction has prevented them to perceive the possibility of errors in the text, and consequently, the mistake in recording the hemistich is hidden. Most surprising of all is the distraction of Yousefi's precise notion, which did not pay attention to the correct recording of some manuscripts. The editors and commentators of Sa'di's Odes have not discussed the ambiguity of the second hemistich, but in explaining the verse according to the power of their imagination, they have made a new theme or taken it from someone else.

References

- Bashiri, B., Amani, R., & Farzi, H. (2018). The necessity of re-correcting Katebi Neishaburi's *Divan of Ode*. *Textual Criticism of Persian Literature*, 54, 85-113.
- Dekhoda, A. (1984). *Dekhoda's proverbs*. Amirkabir.
- Khosravi, M. (2014). The correction of some Verses in Sana'i's *Hadiqa* using *Farhang-e Jahângîrî*. *Name-ye Farhangestan (Sub-continent)*, 3, 339-350.

T. M .U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN : 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

- Sa'di, M. (2007). *Kolliât* (edited by Mohammad Ali Forughi). Amir Kabir.
- Sa'di, M. (2006). *Sa'di's Odes* (edited by Gholamhossein Yusofi). Sokhan.
- Samaani, Sh. (2010). *Spirit of all spirits in understanding the names of the all good* (edited by Najib Mile Heravi). Elmi va Farhangi.
- Nandimi Harandi, M. (2018). Pey e Írân gereftan va rân e gurân xordan. *Culture and Folk Literature*, 20, 99-113.
- Zolfaqari, H. (2010). *The dictionary of Persian proverbs*. Moin.
- Zidari Nesavi, Sh. (2002). *The sigh of a sad heart* (edited by Amir Hassan Yazdgerdi). Toos.

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی

تهمینه عطائی کچوئی*

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۱۲ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۵)

چکیده

در تصحیح متون، توجه به منابع جنبی و حتی گاه کتب امثال و حکم امری ضروری است. مصحح با توجه به مضمون و صورت‌های اصلی ضرب‌المثل‌ها می‌تواند بعضی از ابهامات متون کهن را برطرف کند. دایره کاربرد این مثل‌ها به مرور زمان محدودتر می‌شوند و برای کاتبان به صورت عباراتی مبهم درمی‌آیند و چه بسا دستخوش تغییر و تصرف شوند. برای نمونه، عبارت «شمارخانه به بازار راست نیاید» مثلی کهن و معادل است با «حساب و کتاب آدمی در خانه با آنچه در بازار می‌بیند مطابقت نمی‌کند» و به عبارتی دیگر «گمان آدمی با واقعیت راست نمی‌آید». این مثل دست‌کم از قرن پنجم در نظم و نثر فارسی به کار رفته است و در روزگار ما نیز در آثار فارسی تاجیکی شواهد فراوان دارد، اما برای کاتبان دیوان سعدی ظاهراً عبارت آشنایی نبوده است و از این رو در بیشتر نسخه‌های خطی و در همه چاپ‌های موجود کلیات و غزلیات او، به صورت محرف «عرض جامه» به جای «عرض خانه» آمده است و عموم شارحان غزل‌های سعدی هم، با اعتماد به متن و بی‌آنکه به تبدیل و تحریف آن توجه کنند، بیت را به گونه‌ای شرح کرده‌اند که هیچ رابطه‌ای با اندیشه سعدی نیافته است. در این نوشتار با استناد به بعضی از نسخ خطی دیوان سعدی و جست‌وجو در پیشینه و معنی آن، صورت صحیح بیت را پیشنهاد کرده‌ایم.

واژه‌های کلیدی: امثال و حکم، تصحیح متون، شمارخانه به بازار راست نیاید، غزلیات

سعدی.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*Tahmineh_ataei@yahoo.com

۱. مقدمه

در تعریف مثل گفته‌اند «جمله‌ای است مختصر و مشتمل بر تشبیه یا مضمون حکیمانه که به واسطه روانی الفاظ، روشنی معنی و لطافت ترکیب بین عامه مشهور شده و آن را بدون تغییر یا با تغییر جزئی در محاورات خود به کار برند» (بهمنیار، ۱۳۸۱: ۱۹). طبیعی است که نویسندگان و شاعران، بنا به ضرورت، بعضی از امثال را پشتوانه سخن خود قرار دهند، چنان‌که بسیار اتفاق می‌افتد که سخنی نغز از شاعر یا نویسنده‌ای بزرگ، پس از انتشار، به صورت مثل در زبان مردم سائر شود.

مثل‌ها به اقتضای طبیعت خود سخن رمزی و اشاره‌وارند و رواج و شیوع در گفت‌وگوهای اهل زبان آن‌ها را به اجمال و اختصار تمام می‌برد و اندک تبدیل و تصحیف کلمه‌ای در ساختار ضرب‌المثل آن را از معنای حقیقی و پیام آسان‌یاب خود تهی می‌کند. تأثیر این‌گونه تغییر و تبدیل‌ها در تصحیح متون کهن مهم‌تر است، چنان‌که گاه با روش‌های پذیرفته شده مانند پای‌بندی به اقدم نسخ یا اعتماد به ضبط دشوارتر نمی‌توان در یافتن صورت صحیح متن کامیاب شد، یا گاهی روایت عبارتی خاص در نسخه‌ای به گونه‌ای متفاوت با نسخه‌های دیگر است و در نتیجه تشخیص ضبط مرجح تنها به اتکای نسخه‌های خطی ممکن نیست. در این گونه موارد منابع جنبی است که می‌تواند مصحح را در تصحیح دقیق متن یاری دهد. از جمله منابع جنبی که گاهی در تصحیح متون بسیار مفیدند، امثال هستند؛ مثل و سخن حکمت‌آمیزی که به سبب ناآشنایی کاتبان تغییر یافته است، اما بنا بر خاصیت رواج و شیوع آن‌ها در حوزه گسترده‌ای از زبان می‌توان به آن‌ها دسترسی یافت. مثلی که در اینجا موضوع سخن ماست از همین قبیل است که با تصحیف یکی از کلمات بیتی از سعدی، معنای آن مبهم و نارسا شده است و شگفتا که ذهن مصححان و شارحان سعدی به سبب اعتماد به نسخه‌های کهن، از صورت درست منصرف شده و بیت با همان صورت مغلوپ در نسخه‌های خطی و چاپی آمده است.

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی _____ تهمینه عطائی کچوئی

۲. نمونه‌ای از پژوهش‌های پیشین

در نمونه‌هایی که پس از این می‌آید خواهیم دید که بی‌خبری و غفلت از معنی حقیقی اثر چگونه متن را مبهم گذاشته است.

سنایی غزنوی (ف. حدود ۵۲۸ق) در منظومه معروف خود، حدیقه الحقیقه و در توصیف اصحاب غفلت می‌گوید:

چون برافکنده‌ای بر آب سپر می‌ندانی بسان مست خیر...
پای در خود زده چو مردم مست چیست این دست‌موزه دل پست (۴)

(۱۳۷۷: ۴۰۰)

بیت دوم در هر دو مصراع معنای محصل و روشنی ندارد. از جمله نمی‌دانیم «چرا به گفته سنایی مردم مست پای را در خود می‌زند» بیت دوم در تصحیح یاحقی - زرقانی به این صورت آمده است:

پای در خون زده چو مردم مست چیست این؟ دست‌موزه دل‌گست

(سنایی غزنوی، ۱۳۹۷: ۱/ ۵۳۷)

چنان‌که می‌بینید همچنان ابهام باقی است. در مقاله‌ای با عنوان «تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری» صورت صحیح متن با توجه به فرهنگ جهانگیری (انجو شیرازی، ۱۳۵۹: ۱/ ۹۴۳)، ذیل خر^۱ (= گل سیاه چسبنده)، چنین آمده است:

پای در خر زده چو مردم مست چیست این دست‌موزه دل‌گست

سخن سنایی به گونه‌ای استخدام مثل «مست در گل و لای فرو می‌رود»^۲ است (خسروی، ۱۳۹۳: ۳۴۶-۳۴۷).

همچنین از سنایی در کارنامه بلخ، و در ستایش یکی از بزرگان بلخ و بخشش‌های او: چه کمی آید از نباشد کور رهبر شیر را تباه‌گور؟

(سنایی غزنوی، ۱۳۶۰: ۲۱۰)

این بیت در کارنامه بلخ به همین صورت آمده و مدرس رضوی درباره ابهام آن سخنی نیاورده است. ابهام بیت نتیجه تحریفی است که در یکی از کلمات آن پیش آمده

است. در مقاله «پی شیران گرفتن و ران گوران خوردن» (ندیمی هرندی، ۱۳۹۷: ۹۹-۱۱۳) صورت صحیح بیت با توجه به مثل معروفی که در سخن سنایی و دیگر گویندگان آمده روشن شده است. مصراع دوم این بیت ناظر به مثلی است که مفهوم آن اقتدا به رهبر (= شیر) و در نتیجه بهره‌مندی از نعمت (= تباهاه: نوعی کباب ران گور) است. بنابراین، در بیت مورد بحث «رهبر شیر» نادرست و صورت درست «همره شیر» است که در نسخه بدل آمده و صورت صحیح بیت چنین است:

چه کمی آید ار نباشد کور همره شیر را تباهاه گور؟

گفتنی است صورت دیگری از این مثل در بیت دیگری از سنایی، در توصیه به پیروی از انسان کامل، به کار رفته است:

خواهی که ران گور خوری راه شیر رو خواهی که گنج درشمی دُنب مار گیر

(سنایی غزنوی، ۱۳۵۴: ۲۹۶)

نمونه‌ای دیگر از غزلیات کاتبی نیشابوری:

کاتبی نیشابوری از گویندگان قرن نهم خراسان است. دیوان غزلیات او در سال ۱۳۸۲ به طبع رسیده است. در این دیوان بیتی از کاتبی چنین آمده است:

مرا آن غمزه غارت کرد و باز از جنگ چه حال است آن که ره می‌بیند و فرسنگ

(۱۳۸۲: ۱۳۲)

آیا «ره دیدن و فرسنگ پرسیدن» معنی روشنی دارد و چنانکه باید معنی مصراع نخست را تأیید می‌کند؟ در مقاله‌ای با عنوان «ضرورت تصحیح دوباره دیوان غزلیات کاتبی نیشابوری» نشان داده شده است که اصل این مثل در خسرو و شیرین نظامی (۱۳۸۸: ۲۰۸) سابقه دارد و بدین صورت آمده است:

چو کوران گر نه لعل از سنگ پرسم چرا ده بینم و فرسنگ پرسم

و اتفاقاً در بیت دیگری از کاتبی نیز تکرار شده است:

کعبه دور است دلا بادیه‌پیمای چو باد سعی آن نیست که ده بینی و فرسنگ

(کاتبی نیشابوری، ۱۳۸۲: ۲۰۸)

بنابراین صورت صحیح بیت بدین گونه است:

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی تهمینه عطائی کچوئی

مرا آن غمزه غارت کرد و باز از جنگ می پرسد

چه حال است آن که ده می بیند و فرسنگ می پرسد

(بشیری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۸)

نمونه‌ای دیگر بیتی از غزلیات سعدی است که به سبب اهمیتی که شعر سعدی و تصحیح آن دارد، در این جا سخن خود را بر آن متمرکز کرده‌ایم.

۳. یک مثل کهن در بیتی از سعدی

در یکی از غزل‌های سعدی با مطلع

حدیثِ عشق به طومار در نمی گنجد بیانِ شوق به گفتار در نمی گنجد

چنین می خوانیم:

تو را چنان که تویی من صفت ندانم کرد که عرض جامه به بازار در نمی گنجد

مصراع دوم این بیت در کلیات سعدی به تصحیح محمدعلی فروغی (۱۳۸۶: ۴۶۹) و در غزل‌های سعدی به تصحیح غلامحسین یوسفی (۱۳۸۵: ۱۹) به همین صورت آمده است و گویی آن استادان در معنی و صورت آن اشکال و ابهامی ندیده‌اند؛ حال آنکه موضوع مصراع نخست «عجز شاعر در بیان وصف معشوق است» و مفاد مصراع دوم وقتی با «که = زیرا که» آغاز می‌شود باید بیان علت آن عجز باشد، مانند بیت دیگری از همین غزل:

دگر به صورت هیچ آفریده دل ندهم که با تو صورت دیوار در نمی گنجد

«عرض جامه به بازار در نمی گنجد» نه تنها، چنان که شیوه بیان سعدی است به روشنی و وضوح تمام، معنی مصراع نخست را توجیه نمی‌کند، بلکه از سخنان شارحان غزل خواهیم دید، خود نیز معنی روشنی ندارد.

در این نوشتار آراء صاحب نظران درباره این بیت را به ترتیب تاریخی نقل خواهیم کرد و نشان خواهیم داد که شارحان به سبب مغلوط بودن متن در توضیح آن، به کلی، به خطا رفته‌اند.

۳-۱. آرای صاحب‌نظران و شارحان غزلیات سعدی

بهاء‌الدین اسکندری در معنای مصراع دوم نوشته است: «زیرا سخن بازاری است که توان گنجایشِ عرضهٔ جامهٔ حُسنِ تو را ندارد.» [؟] (اسکندری، ۱۳۷۵: ۲۴۷). ملاحظه می‌کنید که موضوع سخن در مصراع دوم به بازارِ سخن و جامهٔ حسن ارتباط چندانی ندارد.

دریافت خطیب رهبر از این بیت نیز به سخن اسکندری نزدیک و عبارت آن مفهوم‌تر است: «من از ستودنِ تو بدان‌گونه که هستی ناتوانم، چه بازارِ سخن، گنجایشِ عرضهٔ متاعِ حُسنِ تو را ندارد» (۱۳۷۷: ۱/۲۳۷).

کاظم برگ‌نیسی که مجموعه آثارش او را اهل دقت و تأمل نشان می‌دهد، در شرح بیت نوشته است: «صفت ندانم کرد: نمی‌توانم وصف کنم؛ که: زیرا؛ عرض: عرضه؛ معنی بیت: من نمی‌توانم تو را آن‌گونه که هستی وصف کنم، جامهٔ جمال تو در بازار سخن من قابلِ عرضه نیست» (برگ‌نیسی، ۱۳۸۹: ۴۰۹).

روشن نیست که جامهٔ جمال، در هر حدّ و اندازه‌ای که باشد، چگونه در بازارِ سخن قابل عرضه است و آنگاه این سخن چه ربطی با «صفت کردن» دارد.

غلامرضا ارژنگ نیز مصراع دوم را چنین معنا کرده است: «پهنای جامهٔ وصف تو بیش از گنجایشِ بازارِ سخن است» (ارژنگ، ۱۳۸۳: ۵۱۹).

محمدرضا برزگر خالقی و تورج عقدایی آورده‌اند:

صفت کردن: توصیف کردن، ستودن؛ عرض جامه: عرضهٔ جامه و متاع؛ تشبیه مرکب: مصراع اول: مشبه، مصراع دوم: مشبه‌به؛ معنی: من تو را آن‌چنان که هستی نمی‌توانم توصیف نمایم، درست همان‌طور که عرضه کردن جامهٔ مرغوب در مقابل جامه‌های دیگر در بازار آسان نیست [؟] (برزگر خالقی و عقدایی، ۱۳۸۶: ۱/۳۶۶).

اما این توضیح هیچ ارتباطی با ناتوانی شاعر در توصیف زیبایی معشوق ندارد.

سید نورالله ایزدپرست (ایران‌پرست) مصراع نخست را با اندکی اختلاف به صورت «تو را چنان‌که تویی می‌صفت ندانم کرد» ضبط کرده و در شرح آن آورده است: «می‌صفت ندانم کرد: بیان کردن نمی‌دانم؛ که: زیرا؛ عرض: نمودن» [و سخن تمام!] (۱۳۹۲: ۱/۲۲۲).

فرح نیازکار نیز در شرح بیت نوشته است:

مصراع اول: مشبه، مصراع دوم: مشبه به، تشبیه مرکب || صفت کردن: شرح و بیان و وصف کردن. (کمال حُسنِ رویت را صفت کردن نمی‌دانم // که حیران باز می‌مانم، چه داند گفت حیرانی؟ (سعدی، ۱۳۷۶: ۶۴۰)) عرض: عرضه؛ معنی بیت: من از ستایش و توصیف تو بدان‌گونه که هستی ناتوانم چرا که جمال تو در بازار سخن من عرضه‌شدنی نیست» (نیازکار، ۱۳۹۰: ۵۱۵).

گفتنی است که مهیندخت صدیقیان در فرهنگ *واژه‌های غزلیات سعدی «جامه»* را در همان معنای مشهور و «عرض» را در معنای «پهنا، مقابل طول» آورده است (صدیقیان، ۱۳۷۹: ۱/۴۵۹، ۲/۱۲۹۲).

اسکندری و شارحان دیگر به سبب آنکه متن را صحیح پنداشته‌اند، به ناگزیر، دریافت خود را با عبارتی شاعرانه و ادبی پرداخته‌اند و «بازار» را به «بازار حُسن» و «جامه» را به جامه جمال برگردانده‌اند و چون بنای سخن در همه موارد بر صورت مغلوطن مصراع دوم مبتنی شده است، اساساً توضیحات، بیگانه با اصل درآمده است. تکیه‌گاه سخن سعدی در این بیت، که موضوع اصلی آن نیز هست، ناتوانی شاعر در وصف زیبایی معشوق است و نه کمال زیبایی او یا تنگنای بازار برای عرضه حُسن معشوق. با این نگاه اگر به توضیحات شارحان توجه کنیم، می‌بینیم علاوه بر آنکه صورت مغلوطن شعر، ذهن آن‌ها را به بیراهه کشانده است، اساساً به تکیه‌گاه معنایی مورد نظر شاعر توجه نداشته‌اند. از این رو، هیچ‌کدام از شارحان از ابهام مصراع دوم سخنی به میان نیاورده‌اند و به تناسب قدرت خیال خود مضمون تازه‌ای ساخته و یا از دیگری اخذ کرده‌اند و نیندیشیده‌اند که ممکن است مصراع دوم مثلی یا تمثیلی در تأیید مصراع اول باشد، چنان‌که در همین غزل:

میسرت نشود عاشقی و مستوری ورع به خانه خمار در نمی‌گنجد

خبر که می‌دهد امشب رقیب مسکین را؟ که سگ به زاویه غار در نمی‌گنجد

و در ابیات دیگر سعدی، چند نمونه:

با سیه دل چه سود گفتن وعظ نرود میخ آهنین در سنگ

(سعدی، ۱۳۸۱: ۹۳)

به کوشش نروید گل از شاخ بید نه زنگی به گرمابه گردد سپید

(سعدی، ۱۳۸۱ الف: ۱۴۱)

بسیار سفر باید تا پخته شود خامی صوفی نشود صافی تا درنکشد جامی

(سعدی، ۱۳۸۶: ۵۸۰)

آن را که جای نیست همه شهر جای اوست

درویش هر کجا که شب آید سرای اوست

(همان: ۷۲۴)

اکنون پرسش این است که آیا روایت همه نسخه‌هایی که در اختیار غلامحسین یوسفی بوده است چنین است که در متن آورده‌اند؟

پاسخ اینکه بنا به گزارش وی ضبط بیشتر نسخه‌ها چنین بوده است، اما از آن میان دو نسخه «ت»^۳ و «صو»^۴ به جای «عرض جامه»، در مصراع دوم «عرض خانه» دارند و همین ضبط که با «بازار» نیز تقابل دارد، با معنی بیت سازگار است. و بیت به این صورت صحیح است:

تو را چنان که تویی من صفت ندانم کرد که عرض خانه به بازار درنمی‌گنجد

«عرض خانه به بازار درنمی‌گنجد» یعنی «عرض^۵ خانه با بازار مطابقت نمی‌کند» بنابراین مفهوم مصراع سعدی چنین است که آنچه در خانه شمار کنند با حساب بازار مطابقت ندارد، به عبارت روشن‌تر بهایی که آدمی در خانه برای کالایی تصور می‌کند با آنچه در بازار عرضه می‌شود متفاوت است. با این معنی بیت دارای اسلوب معادله است، و آن «معادله‌ای است که به لحاظ نوعی شباهت میان دو سوی بیت — دو مصراع — وجود دارد و شاعر در مصراع اول چیزی می‌گوید و در مصراع دوم چیزی دیگر، اما دو سوی این معادله، از رهگذر شباهت قابل تبدیل به یکدیگرند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۹: ۶۳)» در اینجا نیز شاعر از این شگرد بهره برده و با استفاده از تشبیهی مرکب، به‌منظور عینی کردن سخن خود در مصراع نخست، نمونه‌ای حسی در مصراع دوم آورده است. شیوه‌ای که در ابیات سوم و هفتم همین غزل هم به کار برده است و پیش از این به آن‌ها اشاره کردیم:

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی ته‌مینه عطائی کچوئی

میسرت نشود عاشقی و مستوری ورع به خانه خمار در نمی‌گنجد

خبر که می‌دهد امشب رقیب مسکین را؟ که سگ به زاویه غار در نمی‌گنجد

به گفته شفیع کدکنی «سعدی اسلوب معادله بسیار دارد و در این کار گویا به سبک متن‌بی چشم دارد، زیرا در شعر عرب اسلوب معادله را در متن‌بی بیش از دیگران می‌توان یافت» (۱۳۸۹: ۶۴).

از سوی دیگر «شمار خانه به بازار در نمی‌گنجد» مثل مشهوری است و صورت بسیار موجز و فشرده این معنی که «بهایی که آدمی در خانه برای کالایی تصور می‌کند با آنچه در بازار خرید و فروش می‌شود متفاوت است» و ظاهراً این تجربه‌ای عمومی است که گاهی آدمی در خانه برای کالایی بهای اندکی در نظر می‌گیرد، درحالی‌که بهایی که در بازار برای آن مطالبه می‌کنند بسیار بیشتر از آن است.

۲-۳. رواج این مثل کهن در نظم و نثر فارسی

طبعاً در روزگار سعدی و یا منابع مورد مطالعه او «حساب / شمار خانه به بازار راست نیاید» مثل رایجی بوده که شاعر نیز آن را در زبان خود استخدام کرده است. ما این مثل را در منابع دیگری پیش و پس از سعدی یافتیم که در ادامه به ترتیب تاریخی نقل خواهیم کرد:

منوچهری دامغانی (ف. ۴۳۲ق) در مدح خواجه احمد (میمندی)، وزیر سلطان مسعود غزنوی، گفته است:

هر که او دارد شمار خانه با بازار راست چون به بازار اندر آید خویشان رسوا کند

(منوچهری دامغانی، ۱۳۸۵: ۲۰)

روح الارواح فی شرح أسماء الملک الفتاح (مکتوب در نیمه اول قرن ششم هجری):
«عمر خطاب تیغ قهر آهخته، و خصومت را ساخته، و دل به کلی از صلح برداشته می‌آمد تا سر محمد بردارد، لیکن هرگز حساب خانه با حساب بازار راست نیاید» (سمعانی، ۱۳۸۹: ۵۳۸).

همین حکایت با اندکی تفاوت در دستورالجمهور (تألیف ۷۰۰-۷۳۰ق):

عمر خطاب [ابن الخطاب] - رضی الله عنه - می آمد تیغ قهر کشیده و طریق خصومت را صواب دیده و دل را از صلح به کلی فارغ کرده. می آمد تا سر سرور خافقین خواجه ثقلین محمد رسول الله - صلی الله علیه و سلم - بردارد و دمار از روزگار او برآرد. لکن هرگز حساب خانه با حساب بازار راست نیاید (احمد خرقانی، ۱۳۸۸: ۲۲۱).

نُفْثَةُ الْمَصْدُورِ (تألیف حدود ۶۳۲ق): «حسابی که به ده انگشت تدبیر بر هم گرفته بودم، به یک ایمای تقدیر بر هم زده شد؛ شمار خانه بر آن جمله که عقد کرده بودم، به بازار راست نیامد» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۱۰۰).

امیر حسن یزدگردی در تعلیقات نُفْثَةُ الْمَصْدُورِ توضیحات سودمندی در این باره آورده است:

شمار خانه به بازار راست نیامدن مأخوذ از این معنی است که مردم عادتاً حسابی را که در خانه، به ظن و تقریب برای بهای کالای مورد نیاز خود کنند، چون به بازار درآیند آن را بیشتر یابند. این کنایت را به هنگامی به کار برند که گمان آدمی با حقیقت و واقع امری مطابق و سازگار نیفتد (یزدگردی، ۱۳۸۱: ۴۷۲).

این ضرب‌المثل در آثار پس از سعدی (قرن هفتم) در شعر سیدای نسفی، از گویندگان قرن دوازدهم (متوفی حدود ۱۱۲۳ق) هم به کار رفته است:

سخنِ خانه به بازار نمی آید راست دایه می گفت به گهواره مرا ناشدنی

(سیدای نسفی، ۱۳۸۲: ۳۸۰)

و چه بسا امروزه، در حوزه‌های مختلف زبان فارسی رواج داشته باشد، پژوهشگران بعضی از نمونه‌های کاربرد آن را در آثار فارسی تاجیکی نشان داده‌اند:

- سخنِ خانه به بازار راست نیاید (دهخدا، ۱۳۶۳: ۲ / ۹۵۳؛ ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۱ / ۸۳۴).

- حسابِ بازار با خانه دو تاست (ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۱ / ۸۳۴).

- سنگِ خانه با بازار راست نمی آید (تاجیکی) (همان: ۱ / ۱۲۱۲).

- کارِ گپِ خانه با بازار راست نمی آید (تاجیکی) (همان: ۲ / ۱۴۰۱).

- گپِ خانه به بازار راست نمی آید (تاجیکی) (همان: ۲ / ۱۴۸۸).

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی تهمینه عطائی کچوئی

بر این اساس معنای بیت سعدی بدین قرار است که من قادر نیستم تو را آن‌گونه که هستی وصف کنم، چرا که آنچه بگویم با آنچه در حقیقت هست تفاوت دارد به عبارت روشن‌تر سخن من همان حساب و شمار آدمی در خانه است که با آنچه در بازار می‌بیند متفاوت است.

۴. نتیجه

در تصحیح متون توجه به منابع جنبی از جمله امثال و حکم ضرورت دارد، برای نمونه بررسی بیتی از غزلیات سعدی و شرح‌های شارحان بر آن بیت، به روشنی نشان می‌دهد که چگونه حتی محققان دقیق‌النظر به سبب خطای متن («عرض خانه» به جای «عرض جامه») در دریافت بیت به خطا رفته‌اند. اعتماد به تصحیح فروغی که از بسیاری جهات قابل اعتماد است سبب شده که ذهن محققان به جانب احتمال وجود خطا در متن نرود و سهو موجود در ضبط مصراع از نظرها پنهان بماند. شگفت‌تر از همه انصراف ذهن تیزیاب یوسفی است که ضبط صحیح بعضی از نسخه‌ها به نظر وی نیامده است. هیچ یک از مصححان و شارحان غزلیات سعدی، از ابهام مصراع دوم سخنی نگفته‌اند، بلکه به تناسب قدرت خیال خود در توضیح بیت مضمون تازه‌ای ساخته و یا از دیگری اخذ کرده‌اند. حال آنکه مصراع دوم مثلی در تأیید مصراع اول و صورت درست بیت چنین است:

تو را چنان که تویی من صفت ندانم کرد / که عرض خانه به بازار در نمی‌گنجد
بررسی ما نشان می‌دهد که «حساب / شمار / عرض خانه به بازار راست نمی‌آید» مثل معروفی بوده است که در روزگار سعدی و پیش و پس از او نیز رواج داشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «خر» در این معنی ظاهراً در زبان اهل خراسان شیوع داشته است. در لغت فرس آمده است: «خر: گل سخت تر بود، عنصری گفت:

دلش نگیرد زین کوه و دشت و بیشه و رود / سرش نیچد زین آب گند و لوره و خر»

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۳۷)

۲. صورت دیگر این مثل در تاریخ الوزراء: «چون مستی در میان وحل افتاد» (ابورجاء قمی، ۱۳۶۳: ۲۲۴؛ خسروی، ۱۳۹۳: ۳۴۷).
۳. نسخه متعلق به استاد بدیع الزمان فروزانفر، مورخ قرن هشتم یا نهم هجری، فیلم شماره ۸۵۱۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (یوسفی، ۱۳۸۵: بیست و هفت).
۴. مجموعه شماره ۳۸۵۷ ایاصوفیه، مورخ ۸۱۶ق (یوسفی، ۱۳۸۵: بیست و هشت).
۵. یکی از معانی «عرض» شمردن و از نظر گذراندن است، چنان که در عرض لشکر (رک: لغت نامه دهخدا؛ المعجم الوسیط ذیل «عرض»).

منابع

- اسدی طوسی، ع. (۱۳۱۹). لغت فرس. به تصحیح و اهتمام ع. اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.
- ابوالرجاء قمی، ن. (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء. به کوشش م.ت. دانش پژوه. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- انجو شیرازی، م.ج. (۱۳۵۹). فرهنگ جهانگیری. ویراسته ر. عقیفی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- برزگر خالقی، م.، و عقدایی، ت. (۱۳۸۶). شرح غزل‌های سعدی همراه با مقدمه. تلفظ واژه‌های دشوار. درست خوانی و زیباشناسی بیت‌ها. تهران: زوار.
- بشیری، ب.، امانی، ر.، و فرضی، ح. (۱۳۹۷). ضرورت تصحیح دوباره دیوان غزلیات کاتبی نیشابوری. متن‌شناسی ادب فارسی، ۵۴، ۸۵-۱۱۳.
- بهمنیار، ا. (۱۳۸۱). داستان‌نامه بهمنیاری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خرقانی، ا. (۱۳۸۸). دستور الجمهور فی مناقب سلطان العارفین ابویزید طیفور. به کوشش م.ت. دانش پژوه، و ا. افشار. تهران: میراث مکتوب.
- خسروی، م. (۱۳۹۳). تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری. نامه فرهنگستان. ویژه‌نامه شبه قاره، ۳، ۳۳۹-۳۵۰.
- دهخدا، ع.ا. (۱۳۶۳). امثال و حکم. تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، ع.ا. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. زیر نظر م. معین، و س.ج. شهیدی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، ح. (۱۳۸۹). فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی. تهران: معین.
- زیدری نسوی، ش. (۱۳۸۱). نغته‌المصدور. تصحیح و توضیح ا. یزدگردی. تهران: توس.
- سعدی، م. (۱۳۸۱ الف). بوستان. تصحیح و توضیح غ. یوسفی. تهران: خوارزمی.

نقش امثال و حکم در تصحیح متون با تکیه بر بیتی از غزلیات سعدی _____ تهمیمه عطائی کچوئی

- سعدی، م. (۱۳۸۱ب). گلستان. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.
- سعدی، م. (۱۳۷۵). غزلیات شیخ شیراز سعدی. مقدمه و شرح ب. اسکندری. تهران: قدیانی.
- سعدی، م. (۱۳۷۷). دیوان غزلیات استاد سخن سعدی شیرازی با معنی واژه‌ها و شرح ابیات. ذکر وزن و بحر غزل‌ها و برخی نکته‌های دستوری و ادبی و امثال و حکم. به کوشش خ. خطیب‌رهبر. تهران: مهتاب.
- سعدی، م. (۱۳۸۳). غزلیات و قصاید سعدی. از روی نسخهٔ محمدعلی فروغی با معنی واژه‌ها و توضیح عبارت‌های دشوار. به کوشش غ. ارژنگ. تهران: قطره.
- سعدی، م. (۱۳۸۵). غزل‌های سعدی. تصحیح و توضیح غ. یوسفی. تهران: سخن.
- سعدی، م. (۱۳۸۶). کلیات سعدی. به اهتمام م.ع. فروغی. تهران: امیرکبیر.
- سعدی، م. (۱۳۸۹). غزلیات سعدی. تصحیح و توضیح واژه‌ها و معنای ابیات: ک. برگ‌نیسی. ویراست دوم. تهران: فکر روز.
- سعدی، م. (۱۳۹۲). غزل‌های سعدی. به کوشش س.ن. ایزدپرست (ایران‌پرست). تهران: کتابخانهٔ دانش.
- سمعانی، ش. (۱۳۸۹). روح الارواح فی شرح اسماء ملک الفتحاح. به تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سنایی غزنوی، ا. (۱۳۵۴). دیوان. به اهتمام س.م.ت. مدرس رضوی. تهران: سنایی.
- سنایی غزنوی، ا. (۱۳۶۰). مثنوی‌های حکیم سنایی به انضمام شرح سیر العباد الی المعاد. با تصحیح و مقدمهٔ سید محمدتقی مدرس رضوی. تهران: بابک.
- سنایی غزنوی، ا. (۱۳۷۷). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه. به اهتمام س.م.ت. مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سنایی غزنوی، ا. (۱۳۹۷). حدیقه‌الحقیقه. مقدمه، تصحیح تعلیقات و فهرست‌ها: م.ج. یاحقی، و س.م. زرقانی. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، م. (۱۳۸۹). شاعر آینه‌ها (بررسی سبک هندی و شعر بیدل). تهران: آگه.
- صدیقیان، م. (۱۳۷۹). فرهنگ واژه‌نمای غزلیات سعدی به انضمام فرهنگ بسامدی (براساس متن غزلیات سعدی، تصحیح حبیب یغمایی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کاتبی نیشابوری (ترشیزی) (۱۳۸۲). دیوان (غزلیات). تصحیح ت. وحیدیان کامیار، س. خومحمدی خیرآبادی، م. جوادی‌نیا. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

منوچهری دامغانی، ا. (۱۳۸۵). *دیوان*. به تصحیح س.م. دبیرسیاقی. تهران: زوار.
ندیمی هرندی، م. (۱۳۹۷). *پی شیران گرفتن و ران گوران خوردن*. فرهنگ و ادبیات عامه. ۲۰،
۹۹-۱۱۳.

نیازکار، ف. (۱۳۹۰). *شرح غزلیات سعدی*. تهران: هرمس.

References

- Abu Arja. (1984). *History of ministers* (in Arabic) (edited by Mohammad Taghi Daneshpajouh). Moassese-ye Motā le' ā t va Tahghigh' ā t-e Farhangi.
- Asadi Toosi, A. (1940). *Fars vocabulary* (in Farsi) (edited by Abbas Eghbal). Majles.
- Bahmanyar, A. (2002). *The story of Bahmanyari* (in Farsi). University of Tehran Press.
- Barzegar Khaleghi, M., & Aghdaei, T. (2007). *Description of Sa'di 's Ghazaliyat with the definition and pronunciation of difficult words: correct reading and aesthetics of the verses* (in Farsi). Zavar.
- Bashiri, B., Amani, R., & Farzi, H. (2018). The necessity of re-correcting Katebi Neishaburi's Divan of Ghazals. *Textual Criticism of Persian Literature*, 54, 85-113.
- Dehkhoda, A. (1984). *Proverbs* (in Farsi). Amirkabir.
- Dehkhoda, A. (1998). *Persian dictionary* (in Farsi). University of Tehran.
- Enjū Ēī rā zī , M. J. (1980). *Dictionary of Jahangiri* (edited by Rahim Afī fī). Ferdowsi University of Malhad.
- Katebi Neishaburi. (2003). *Divan* (edited by Taghi Vahidian Kamyar, Saeed Khomohammadi Khairabadi, and Mojtaba Javadinia). Bonyad Pajouheshha Eslami Astan Ghods Razavi.
- Kharaghani, A. H. (2009). *The grammar of Solṭ ān al-Arefīn Abūyazīd Teifūr* (in Farsi) (edited by Mohammad Taghi Daneshpajouh and Iraj Afshar). Miras Maktoob.
- Khosravi, M. (2014). The correction of some verses in Sana'ī 's Hadiqa by using Farhang-e Fahā ngī rī . *Letter of Culture*, 3, 339-350.
- Manouchehri Damghani, A. (2006). *Dīvān* (edited by Mohammad Dabir Siaghi). Zavar.
- Niazkar, F. (2011). *On Sa'adi's Ghazaliat* (in Farsi). Hermes.
- Sa' dī , M. (1996). *G̃ azaliāt* (edited by Bahaodin Eskandari). Qadiani.
- Sa' dī , M. (1998). *Dīvān G̃ azaliāt: the meaning of the words and description of the verses, mentioning the meter of lyric poems and some grammatical and literary points, proverbs and sentences* (in Farsi) (edited by Khalil Khatib Rahbar). Mahtab.
- Sa' dī , M. (2002a). *Bustān* (in Farsi) (edited by Gholamhossein Yusofi). Kharazmi.

- Sa' dī , M. (2002b). *Golestān* (in Farsi) (edited by Gholamhossein Yusofi). Kharazmi.
- Sa' dī , M. (2004). *Ġazaliāt and poems of Sa' dī* (edited by Mohammad Ali Foroughi). Qatreh.
- Sa' dī , M. (2006). *Ġazaliāt Sa' dī* (edited by Gholamhossein Yusofi). Sokhan.
- Sa' dī , M. (2007). *Kolliāt* (edited by Mohammad Ali Foruḡ i). Amir kabir.
- Sa' dī , M. (2010). *Ġazaliāt Sa' dī* (edited by Kazem Bargnis). Fekr-e Rooz.
- Sa' dī , M. (2013). *Ġazaliāt Sa' dī* (edited by Noorollah Izad Parast). Ketabkhaney-e Danesh.
- Sanā' i Ġaznavi, A. (1975). *Divān* (edited by Seyed Mohammad Taghi Modarres Razavi). Sanai.
- Sanā' i Ġaznavi, A. (1981). *The book of Hakim Sanai* (edited by Seyed Mohammad Taghi Modarres Razavi). Babak.
- Sanā' i Ġaznavi, A. (1998). *The law of true garden* (in Arabic) (edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi). University of Tehran.
- Sanā' i Ġaznavi, A. (2018). *The law of true garden* (edited by Mohammad Jafari Yahaghi, and Mehdi Zarghani). Sokhan.
- Seddighyan, M. (2000). *Dictionary of Sa'adi's Ghazaliat based on Ġazaliāt Sa' dī edited by Habib Yaghmaei* (in Farsi). Pajouheshgahe Oloume Ensanī Va Motaleate Farhangi.
- Shafī e Kadkanī , M. R. (2010). *The poet of mirrors: a review of Indian style and Bidel's poetry* (in Farsi). Soka
- Zolfaqari, H. (2010). *Dictionary of Persian proverbs* (in Farsi). Moin.
- Zidari Nesavi, Sh. (2002). *Nafsat al-Masdoor* (in Farsi) (edited by Amir Hassan Yazdgerdi). Toos.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی